

Derleme Makalesi

Ahlaki Zekâ Kavramı: Kuramsal Bir Bakış

The Concept of Moral Intelligence: A Theoretical Perspective

Literature Review

Yusuf Ziya Şanlı*¹

Fatma Arslan²

Kasım Karataş³

Karamanoğlu Mehmetbey
Uluslararası Eğitim
Araştırmaları Dergisi

Haziran, 2025
Cilt 7, Sayı 1
Sayfalar: 1-10
<http://dergipark.gov.tr/ukmead>

* Sorumlu Yazar

Makale Bilgileri

Geliş : 12.08.2024
Kabul : 26.09.2024

DOI: 10.47770/ukmead.1531985

Özet

Bu çalışmada, ahlaki zekâ kavramının kuramsal temelleri, boyutları ve önemi ele alınmıştır. Ahlaki zekâ, bireylerin etik ve ahlaki değerlere dayalı olarak doğru ve saygın bir şekilde davranma kapasitelerini ifade eder ve empati, vicdan, özdenetim ve nezaket gibi temel unsurlardan oluşur. Ayrıca bu çalışmada, ahlaki zekânın bireylerin kişisel ve toplumsal yaşamlarına olan etkilerinin ne olduğu ortaya konulmuştur. Ahlaki zekâ, bireylerin sosyal ilişkilerinde ve kişisel gelişimlerinde kritik bir rol oynamakta, toplumsal uyumu teşvik etmekte ve yaşam kalitesini artırmaktadır. Bununla birlikte ahlaki zekânın geliştirilmesinde aileler ve okullar kritik role sahiptirler. Bu anlamda ebeveynler ve eğitimciler, çocuklara ve gençlere ahlaki değerleri model olarak öğretmeli ve disiplinli, dengeli bir eğitim yaklaşımı benimsemelidir. Ayrıca, empati, vicdan ve özdenetim gibi erdemlerin geliştirilmesi için özel eğitim programları düzenlenmelidir. Sonuç olarak, ahlaki zekâyâ sahip bireyler, toplumsal uyum ve etik değerler açısından önemli katkılar sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler: Ahlak eğitimi, ahlaki zekâ, empati, özdenetim, vicdan.

Abstract

This study aims to contribute to the ongoing discussion on the theoretical foundations, dimensions and importance of the concept of moral intelligence. Moral intelligence could be defined as the capacity of individuals to behave in a manner that is considered correct and respectable, based on ethical and moral values. It may be thought that this capacity consists of basic elements such as empathy, conscience, self-control and courtesy. Furthermore, this study has also shed light on the impact of moral intelligence on individuals' personal and social lives. It seems fair to suggest that moral intelligence plays a significant part in how individuals interact with each other and in their personal development. It also appears to have the potential to promote social cohesion and to improve quality of life. It would be remiss of us not to acknowledge the vital role that families and schools play in the development of moral intelligence. It would be beneficial for parents and educators to consider teaching moral values to children and young people as models and adopting a disciplined, balanced educational approach. Additionally, it might be helpful to organize special education programs to develop virtues such as empathy, conscience, and self-control. This could potentially lead to individuals with moral intelligence making significant contributions to social cohesion and ethical values.

Conscience, empathy, moral education, moral intelligence, self-control.

Keywords

International Journal of
Karamanoğlu Mehmetbey
Educational Research

June, 2025
Volume 7, No 1
Pages: 1-10
<http://dergipark.gov.tr/ukmead>

* Corresponding author

Article Info:

Received : 12.08.2024
Accepted : 26.09.2024

DOI: 10.47770/ukmead.1531985

¹ Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, sanliyusufziya@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-1779-230X>

² Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, fatmarisan2000@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-4816-6931>

³ Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, kasim.karatas@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2867-9583>

GİRİŞ

İnsanı insan yapan en önemli kişilik bileşenlerinden birisi ahlakıdır. Ahlak, bireyin dünyadaki varoluşuna anlam katmasından duygu, düşünce ve davranışlarını şekillendirmesine kadar bireyin yaşamı boyunca her zaman önemli bir role sahiptir (Şengün, 2015, s. 1). Bu nedenle, ahlak kavramı üzerine yapılan araştırmalar, incelemeler ve tartışmalar sürekli olarak gündemde kalmıştır.

Ahlak kavramının tarihi Antik Yunan Çağına kadar uzanır ve felsefi tartışma konuları içinde yer alan en eski konulardan biridir. Geçmişten günümüze ahlak kavramının kültürel, psikolojik ve sosyolojik vb. açılardan çok boyutlu olması nedeniyle net tanımının yapılması ve ortak bir zeminde tartışılması oldukça güçtür. Çünkü ahlak, toplumsal bakış açısıyla doğrudan yaşama dair kurallar düzeni oluşturduğundan, insanın yaşadığı zamana, kültüre ve coğrafyaya göre değişiklikler ve farklılıklar gösterebilmektedir (Torlak, 2013).

Ahlak, tarihsel ve kültürel bağlamda farklılık gösterebilir. Her toplum, kendi kültürel normları ve değerleri doğrultusunda ahlaki ilkelerini belirler ve bu ilkeler nesiller boyunca aktarılır (Ertürk, 2009). “Ahlak, hukuksal açıdan yasalar tarafından denetlenmeyen fakat bireyin davranışlarını ele alan kurallardır” (Kirel, 2000). Başka bir deyişle ahlak, bireylerin doğru ve yanlış, iyi ve kötü gibi etik değerlere dayalı olarak belirli davranışları ayırt etme ve bu değerlere uygun hareket etme kapasitesini ifade eder (Ergen, 2004). Ahlak, hayatın tüm alanlarında diğer kişilerle olan ilişkiler için önem arz etmektedir. (Ertaş & Arslan, 2009). Bu kavram, insan topluluklarının düzenini sağlayan, bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen ve toplumsal uyumu teşvik eden norm ve değerler bütünüdür. Ahlak, bireylerin içsel bir rehber olarak benimsedikleri ve sosyal yaşamlarında kendilerine yön veren ilkelerden oluşur (Kıncal, 2002). Bu ahlaki ilkeler, bir toplumun kültürel kimliğinin önemli bir parçasını oluşturur ve toplumsal birlik ve bütünlüğün sağlanmasında kilit bir rol oynar (Aydoğan, 2010).

Bireylerin ahlaki ilkeleri ve değerleri içselleştirmeleri ve yaşam pratiklerine yansıtılabilmeleri için ahlak eğitimi önem arz etmektedir. Ahlak eğitimi, öğrencilerin etik düşünme becerilerini geliştirmelerini, empati kurmalarını ve toplumsal sorumluluk bilinci kazanmalarını teşvik eder (Çelik, 2013). Bireylerin yaşamlarında anlam ve amaç bulmaları, sosyal ilişkilerini düzenlemeleri ve toplumsal normlara uyum sağlayabilmeleri için ahlak eğitimi gereklidir. Zira bir toplumun var oluşunu gelecekte koruyabilmesi kendini geliştirmiş karakteri sağlam kişiler sayesinde mümkündür. İnsanlar fıtratları gereği bu özelliklere sahip olsalar da ahlaki değerlere sahip karakter çabası oluşmaz. Bundan dolayı öğrenim sürecinde iken her bireyin iyi ahlaki kararlar alacak potansiyelde olup bu potansiyel doğrultusunda davranışlarını şekillendirmesine yardımcı olacak bilgilerle birey yetiştirmek eğitim kurumlarının temel amacı olmalıdır. Yalnız kaliteli bir ahlak eğitimi olursa toplumda meydana gelen ahlaksal sıkıntılar giderilebilir (Ekşi, 2000). Bu nedenle, ahlaki değerlerin ve ilkelerin bireylerin eğitim süreçlerinde ve genel yaşamlarında vurgulanması hem kişisel gelişim hem de toplumsal uyum açısından büyük önem taşır. Bu önemden hareketle ahlak eğitimi kavramıyla birlikte ele alınması gereken bir kavram ‘ahlaki zekâ’ kavramıdır.

Ahlaki zekâ, ahlak kavramının bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Ahlak, temel olarak bireylerin neyin doğru neyin yanlış olduğuna dair sahip oldukları inanç ve değerlere dayanırken, ahlaki zekâ bu inanç ve değerlerin pratikte nasıl uygulandığını ele alır (Narvaez, 2008). Bu bağlamda, ahlaki zekâ, bireylerin ahlaki ilkeleri sadece bilmekle kalmayıp, aynı zamanda bu ilkeleri günlük yaşamlarında uygulayabilme yeteneklerini ifade eder (Goleman, 1995). Ahlaki zekâ, insanın kişilik gelişimi ve yaşam pratikleri açısından önemli bir kavram olup üzerine tartışılması gereken bir kavramdır. Bu çalışmada ahlaki zekâ kavramı ele alınmış, kuramsal temelleriyle birlikte ahlaki zekanın boyutları ve önemi tartışılmıştır. Ayrıca eğitim sürecinde öğrencilerin ahlaki zekâ düzeylerinin nasıl arttırılabileceği üzerine öneriler sunulurken eğitimcilerin ve ailelerin bu süreçteki rolleri ve sorumlulukları tartışılmıştır.

AHLAKİ ZEKÂ

Ahlaki zekâ en genel anlamıyla ahlaki veya etik kararlar alırken ve bu kararları uygularken kullandıkları bilişsel ve duygusal süreçleri ifade etmektedir. Ayrıca ahlaki zekâ, bireylerin ahlaki düşünüş, tavır ve pratikleri çeşitli sosyolojik, kültürel ve psikolojik etkenler altında şekillenmektedir. Borba (2001)’ya göre ahlaki zekâ, iyi ile kötüyü birbirinden ayırma kapasitesi; güçlü etik değerlere sahip olma ile bu değerler doğrultusunda doğru ve saygın bir şekilde davranmadır. Bradshaw (2009) ahlaki zekâyı; doğru zaman diliminde doğru sebeplere bağlı olarak doğru olanı yapmak şeklinde tanımlamaktadır. Kanoğlu (2019) ahlaki zekâyı, bireyin kendisine ve başkalarına zarar vermeyen düşünce ve davranışlar üretebilme yeteneği ile ahlaki açıdan doğru kararlar alabilme ve uygun davranışlarda bulunabilme kabiliyeti olarak ifade etmektedir. Ahlaki zekâ, bireylerin etik ve ahlaki değerleri anlamaları, bu değerlere uygun davranışları ve kararlar almalarını sağlayan zihinsel bir yetenek olarak tanımlanabilir.

Ahlaki zekâ, genellikle birkaç temel unsurdan oluşur: dürüstlük, sorumluluk, saygı, empati ve merhamet. Bu unsurlar, bireyin ahlaki karakterini şekillendirmekte ve toplumdaki etik normlarla uyumlu bir yaşam sürmesini sağlamaktadır (Yakut, 2022). Ahlaki zekâ, bireyin doğru ile yanlış ayırt etme kapasitesini, etik kararlar alabilme yeteneğini ve bu kararları uygulama iradesini ifade etmektedir. Ayrıca, bireylerin sosyal ilişkilerinde güven ve saygı temelli etkileşimlerde bulunmalarını sağlamaktadır (Akgül & Gül, 2022).

İnsanın yaşamında bir amaç oluşturan ahlaki zekâ bireyin eylemlerini neden yaptığını ve bu nedenin altında yatan dinamikleri anlaması açısından farkındalığını artırmaktadır. Aynı zamanda insanın varoluş gayesine yönelik bilinç oluşturan ahlaki zekâ, bireyin değerlerini, hedeflerini ve eylemlerini evrensel insan ilkeleriyle bütünleştirip bu ilkelere göre düzenlemesini

sağlamaktadır (Yakut, 2022). Bireylerin ahlaki zekâsının gelişmesi, sosyal sistemlerin de daha sağlıklı işlemlerini sağlamaktadır. Bu yönüyle bireysel açıdan erdemli bir hayata odaklanan ahlaki zekâ, aynı zamanda toplumsal yaşamı da daha sağlıklı hale getiren önemli bir unsur olmaktadır (Clarken, 2010; Yakut, 2022).

Bireylerin yaşam içerisinde karşılaştıkları çeşitli durumlarda doğru ile yanlış arasındaki ayrımı yaparak doğru olanı seçmelerini sağlayan en temel unsur gelişmiş bir ahlaki zekaya sahip olmalarıdır (Kalfaoğlu, 2021). Ahlaki zekâsı gelişmiş bireyler kendileri ve başkaları için doğru zamanda, doğru nedenle isabetli kararlar alır ve bu karar neticesinde doğru davranışı uygulamaya koyarlar (Kanoğlu, 2019). Ahlaki zekâsı gelişmiş bireyler sorunları, ahlaki erdemlere uygun olarak ve sorunlara farklı açılardan yaklaşarak çözmeye çalışırlar (Clarken, 2009). Ahlaki zekâsı gelişmiş bireylerin diğer özellikleri; etik davranışları, haksızlığa karşı durmaları, empati kurabilmeleri, başkalarına şefkat ve saygıyla davranışları, farklılıkları kabul ve takdir etmeleri, bir yargıya varmadan önce olayı tüm yönleriyle incelemeleri, dürtülerini kontrol etmeleri ve geciktirebilmeleri, diğer insanların acılarının farkına varabilmeleri ve kendilerini acımasız niyetlerden alıkoyabilmeleri şeklinde sıralanabilir (Khampa, 2019). Ahlaki zekâsı yeterince gelişmemiş bireyler yaşam içinde kendilerine maddiyat ve statüleri nispetinde anlam yüklediklerinden, herhangi bir şekilde statülerini veya maddi güçlerini kaybettiklerinde boşluğa düşer hatta depresyona bile girebilirler (Kanoğlu, 2019). Bunlarla beraber ahlaki zekâsı gelişmemiş bireylerin merhamet yönünden eksik olacakları ve bu açıdan insanlığa katkı yönünden de eksik kalacakları ifade edilmektedir (Altan, 2012). Bununla birlikte, ahlaki zekanın; bireylerin, temel insan haklarına ve çevremizdeki diğer canlılara saygılı olmaları, diğerlerine karşı sorumluluk duygusu hissetmeleri, her durumda adaleti gözetmeleri ve erdemli bir insanın sahip olması gereken tüm özellikleri taşımaları açısından önemli bir unsur olduğu, eksikliği durumunda ise bireylerin bu değerleri göz ardı ederek eyleme geçecekleri ve bunun da bireysel ve toplumsal açıdan istenmeyen sonuçlar doğuracağı söylenmektedir (Altan, 2012). Kanoğlu (2019) tarafından ifade edilen ahlaki zekanın ilkeleri ve uygulamaları şu şekilde aktarılmaktadır: Gözlem yapıp farkına varmak, gözlemleri paylaşmak, kötü örneklerden ders çıkarmak, kurallara uymak, dürüst ve etik davranmak, sorumluluk sahibi olmak, vicdanı sorgulamak, adaletli davranmak, menfaat peşinde koşmamak, herkesten bir şeyler öğrenebilmek, tepkileri ölçülü tutmak, başkasına yapılan zulmü kendine yapılmış gibi düşünmek, intikam duygusundan vazgeçmek, yargısız infaz yapmamak, genellemelerden kaçınmak, hataları kabul edip sorumluluk almak, özür dilemekte tereddüt etmemek, yalan söylememek, verilen sözde durmak, samimi olmak, iyilik yapmak, çevredeki diğer kişilerin bireyi nasıl tanıdığına dair araştırmalar yapmak ve daima başkalarına saygılı olmak olarak ele alınmaktadır.

Yukarıdaki açıklamaları destekler nitelikte, Türkiye’de de ahlaki zekâ ile ilgili bazı çalışmalar yapılmakta olup, bu alanda gerçekleştirilen araştırmaların sayısının sınırlı olduğu görülmektedir. Türkiye’de gerçekleştirilen çalışmalar incelendiğinde, rasyonel karar alma (Kalfaoğlu, 2021), liderlik, empati, vicdan (Akgül & Gül, 2020), cinsiyet, eğitim durumu, meslek, medeni durum, gelir (Güneşer, 2023), iletişim araçlarıyla meşguliyet, yaşantıda dini referans alma, çevreye farkındalık düzeyi, iyimserlik düzeyi ve hayat memnuniyeti (Yakut, 2022) gibi değişkenlerin ahlaki zekâ ile ilişkili oldukları tespit edilmiştir. Türkiye’de, Yakut ve Yakut (2021) tarafından, ilkökul düzeyinin üstündeki bireylerin ahlaki zekâ düzeyini belirlemekte geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı geliştirilmişken, Öztürk (2017) tarafından ise sağlık alanında kullanılmak üzere bireylerin ahlaki zekâ düzeylerini belirlemekte geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı geliştirilmiştir. Yurt dışında gerçekleştirilen çalışmalar incelendiğinde ise ahlaki zekâ ile ilişkili değişkenlerin cinsiyet, yanlış sınav uygulama algısı (Olusola & Samson, 2015), akademik performans ve akademik hak sahibi olmaya yönelik algı (Abdellatif, 2022), yılmazlık (Areshtanab vd., 2022) ve liderlik (Beheshtifar vd., 2011) olduğu görülmektedir.

AHLAKİ ZEKÂNIN BOYUTLARI

Alanyazın incelendiğinde ahlaki zekânın çok boyutlu bir yapı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Baskın olan görüşe göre bireyin ve toplumun ön plana çıkardığı çeşitli değerler ahlaki zekanın boyutlarını oluşturmaktadır (Yakut, 2022). Tablo 1’de sunulduğu üzere araştırmacıların ahlaki zekanın boyutlarını farklı şekillerde ele aldıkları görülmektedir:

Tablo 1.

Ahlaki Zekânın Boyutları

Araştırmacılar	Yıl	Ahlaki Zekâ Boyutları
Borba	2001	Vicdan, empati, özdenetim, saygı, nezaket, hoşgörü, adalet.
Lennick ve Kiel	2005	Dürüstlük, sorumluluk, merhamet, affedicilik.
Kruger	2012	Duygusal zekâ, sosyal zekâ, manevi zekâ.
Bhaglayakshym	2014	Empati, vicdan, özdenetim, saygı, nezaket, hoşgörü, adalet.
Öztürk	2017	Eşitlik, empati, ahlaki zekâ, adalet, hoşgörü, kişisel kontrol, nezaket
Khampa	2019	Saygı, dürüstlük, iyilik, özdenetim, vicdan
Yakut ve Yakut	2021	Empati, özdenetim, nezaket, vicdan.

Ahlaki zekânın daha iyi anlaşılması noktasında onu oluşturan boyutların incelenmesi oldukça önemlidir. Ahlaki zekânın alt boyutlarından empati, özdenetim, nezaket ve vicdan hakkında bilgiler sunulmuştur.

a. Empati

Empati bireyin, karşısındaki kişinin düşüncelerini doğru şekilde anlaması, onun duygularını hissetmesi ve yaşadığı bu deneyimi, karşısındaki kişiye anlatması sürecidir (Dökmen, 2004). Empati bireyin, karşısındaki kişinin içinde bulunduğu duygu durumunu anlamasını içeren bilişsel süreçler ile o kişinin hissettiği duyguyu kendisinin de hissetmesini içeren duygusal süreçleri bünyesinde barındıran bir kavramdır (Eisenberg & Fabes, 1990). Başka bir deyişle empati bilişsel ve duygusal bileşenlerden oluşan bir süreçtir (Gülle & Beyleroğlu, 2017).

Empati kişiler arası iletişimin niteliğini arttırarak çatışmaların azalmasını sağlar ve kişiler arası dayanışmayı yükseltir. Bu açıdan insanlar arasında samimi ilişkilerin gelişmesini sağlar ve kişinin sosyal hayata uyumunu kolaylaştırır. (Bora & Baysan, 2009; Özbek, 2004). Empati yoksunluğu ise insanlar arasında şiddet, bireyin çevresinde olup biten olumsuz durumlara tepki vermeyip onları kabullenmesi anlamında kullanılan “inkâr” ve ön yargı gibi bireylere fiziksel, duygusal ve bilişsel açıdan zarar veren olumsuz durumların yaşanmasına neden olur (Yıkılmış, 2021).

İnsanın diğerlerini anlaması, hayata başkasının gözleriyle bakarak geçici bir süreliğine de olsa kendini onun yerinde konumlandırması, bununla birlikte diğerlerini olduğu kadar kendini de tanıması bir bakıma kendine karşı da empati yapması ahlaki zekanın en önemli göstergelerinden biri olarak görülmektedir. Başka bir deyişle bireyin diğerlerine ve kendine empati ile yaklaşması ahlaki zekanın önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Zira bu şekilde birey kendisi için ve diğerleri için en yararlı olanın ortaya çıkmasını sağlamış olacaktır (Yakut, 2022). Ahlaki zekâ bir tanımında, bireyin kendine ve diğerlerine zarar vermeyen duygu, düşünce ve davranışlar içinde olma kapasitesi olarak ifade edilmiştir. Bu bağlamda ahlaki zekânın boyutlarından biri olan empati duygusunun yoksunluğunda ortaya çıkan olumsuz durumlar ve ahlaki zekanın tanımı göz önüne alındığında; empati duygusu aktif olan bir kişinin ne kendine ne de diğerlerine karşı bir zararı olmayacağı söylenebilir (Kanoğlu, 2019).

b. Vicdan

Vicdan kavramı tanımının yapılması zor olan kavramlardan biridir. Bunun nedeni insanların vicdan algılayışlarındaki farklılık ve vicdanın sınırlarının çizilmesindeki zorluktur (Kahveci, 2012). Alanyazın incelendiğinde vicdanın mahiyeti hakkında temelde üç farklı görüş bulunmaktadır: Bunlardan biri vicdanın doğuştan geldiği görüşüdür. Bu görüşe göre vicdan Tanrı tarafından verilmiş bir kabiliyettir. Bu yetenek insanın kendi kendini yargılamasını sağlar (İzveren, 1980; Bolay, 1999). Diğer bir görüşe göre ise vicdan doğuştan gelir ancak çevrenin etkisiyle geliştirilir. Buna göre temel olarak insanın özünde var olan vicdan kabiliyeti, ancak eğitimle gelişebilir. Bireylerde var olan doğal vicdan, eğitim ve bilgiyle donatılmazsa körelebilir (Tunç, 1949; Peker, 2003). Vicdan mahiyeti hakkındaki son görüş ise onun tamamen toplumda kazanıldığıdır. Bu görüşe göre ise vicdan ahlakın sıkı bir şekilde terbiye edilmesiyle ortaya çıkar. Vicdan insanların alışkanlıklarından dolayı çıkan inançlarıdır (Pazarlı, 1980; Arslantürk & Amman, 1999; Kasapoğlu, 2003). Tüm bu görüşler bir araya getirildiğinde, vicdanın bir potansiyel olarak doğuştan getirildiği ancak bu potansiyelin amacına uygun bir şekilde açığa çıkarılmasında başta çevre olmak üzere çeşitli faktörlerin rol oynadığı ifade edilebilir (Yakut, 2022).

Felsefe, din, eğitim, psikoloji gibi tüm bu disiplinler vicdanın mahiyeti hakkında pek çok farklı görüş ortaya koymuş olmasına rağmen üzerinde durulan ortak görüş; insanın ahlaki bir yargıda bulunacağı zaman iç dünyasında başvurduğu makamın vicdan oluşudur (Zengin & İçöz Arslan, 2018). Vicdan kişiyi iyiye yönlendirerek, iyi ve faydalı olanı tercih etmesine yardımcı olur (Yakut, 2022). Bu yönüyle vicdan bireye ahlaki davranışı ortaya koyması noktasında yol gösterir (Öztürk, 2017).

Vicdan, bireyin davranışlarını harekete geçiren bir güç olması ve onun davranışlarının aynası olması bakımından, ahlaki açıdan büyük öneme sahiptir ve ahlaki gelişimin yapı taşıdır. (Yakut, 2022; Kahveci, 2012). Bu açıdan vicdan, bireyin davranışının ahlaki olup olmadığını ölçmesine ve ahlaki davranışı ortaya koymasına doğrudan etki eden bir unsurdur. Çünkü birey vicdanının sesini dinlemeden ortaya koyacağı bir davranış sonucu ahlaki açıdan doğru olmayan bir sonuca ulaştığında suçluluk, endişe ve pişmanlık gibi duygular hissedecektir. (Aktürk, 2022). Vicdanın işler halde olması ise davranışlar arasında iyi ve kötü ayrımının yapılmasını sağlayarak bireyi iyi davranışlara yönlendirecek ve böylece kişinin içsel huzura ulaşmasını sağlayacaktır (Bahadır, 2002).

Sonuç olarak, ahlaki davranışların hedefi olan iyi, güzel ve doğruya ulaşmakta kişiye rehberlik edecek olan olgu vicdan olmaktadır. Vicdanın en önemli görevleri; iyi ve kötüyü, doğru ve yanlış birbirinden ayırarak bireyi iyiye ve doğruya yöneltmek, onun davranışları hakkında yargıda bulunarak bireyde öz kontrolü sağlamak şeklinde özetlenmektedir. Bireyin en büyük sorumluluğu ise vicdanın sesine kulak vermekte ve bu süreci işler hale getirmektedir (Öztürk, 2017; Koç, 2015). Bu şekilde, vicdan sürecini işler hale getiren bireyin davranışlarının ahlaki olana göre şekilleneceği görülmektedir. Bu durum, ahlaki açıdan doğru kararı vermeye ve onu uygulamaya vurgu yapan ahlaki zekâ bağlamında vicdanın önemini ortaya koymaktadır (Bhagyalakshmy, 2014; Kanoğlu, 2019).

c. Özdenetim

Özdenetim bireyin, dıştan denetim olmadan davranışlarının yoğunluğunu, sıklığını ve süresini içinde bulunduğu koşullara göre değiştirip düzenleyebilmesi ve gerektiğinde erteleyebilmesi anlamına gelmektedir (Kopp, 1982). Başka bir deyişle özdenetim bireyin kendini kontrol edebilmesi ve yönetebilmesidir. (Mazılı, 2019; Gözütok, 2017).

Özdenetim bireyin içsel tepkilerini değiştirerek dışa vurmasını veya tamamen geçersiz kılmasını sağlayan bir yetenek olmasının yanı sıra, bireyin istenmeyen dürtülerini kesintiye uğratmasını ve bunlara göre hareket etmekten de kaçınmasını sağlayan bir

yetenektir. Aynı zamanda özdenetim bireyin daha iyiye ulaşmak için kendini değiştirme kapasitesini ifade eder. Bu bakımdan özdenetim, insanın kendi kendini kontrol etmesini sağlayarak onun uyumunu kolaylaştırması ve daha iyiye ulaşmak için kendini uyarlamasını sağlaması bakımından, insan ruhunun en önemli yönlerinden birini oluşturur (Tangney vd., 2004; Duyan vd., 2012).

Özdenetim bireyleri; özsaygı (Taylor&Brown, 1988), daha iyi kişilerarası ilişkilere sahip olma ve kişisel sıkıntıyla daha iyi başa çıkma davranışları ve öfkelerini daha iyi yönetme davranışları açısından olumlu yönde etkilemektedir. Aynı zamanda özdenetim kişinin, zihinsel, duyuşsal ve davranışsal açıdan kendini tanıyarak neyi yapıp yapamayacağına ilişkin sınırlarının farkına varmasını sağlar. Bireyin yaşamda üzerine düşen görevleri bilerek bunlara uygun hareket etmesi, kontrolsüzce açığa çıkan isteklerini denetleyebilmesi ve problemlerinin farkına vararak en uygun çözüm yoluna karar vermesi de özdenetim sayesinde mümkün olmaktadır (Duman, 2021).

Özdenetim bireyi daha az dürtü kontrol sorunu yaşaması açısından da olumlu yönde etkiler (Tangney vd., 2004). Başka bir deyişle özdenetim, dürtüleri kontrol altında tutmaya ve harekete geçmeden önce düşünmeye yardımcı olur. Zira dürtüler aşırı şekilde ifade edilerek kontrol altına alınmadığında sabırsızlık, acımasızlık, acelecilik, zararlı alışkanlıklara yönelim ve kötülük gibi istenmeyen, yıkıcı davranışlar açığa çıkar. Böylece kendini kontrol edemeyerek dürtülerine hâkim olamayan kişi akılcı çözümler üretmez (Aktaş, 2022), ahlaki anlayışını geliştiremez ve ahlaki açıdan uygun olmayan eylemler sergiler. Bu açıdan özdenetim bireyin kontrol kaybına bağlı olarak ortaya çıkabilecek, psikososyal açıdan riskli olan tüm bu potansiyel davranışlara karşı bir başa çıkma unsuru olarak düşünülebilir. Böylece birey tehlikeli sonuçlar doğuracak davranışları seçmek yerine daha doğru davranışları seçer (Tarhan, 2006; Bhagyalakshmy, 2014). Bu durum bireyin yaşamda karşılaştığı durumlar karşısında, sergileyebileceği en doğru ve yararlı davranışın bilinçli tercihiye vurgu yapan ahlaki zekâ açısından, özdenetimin önemini ortaya koymaktadır. (Yakut, 2022).

d. Nezaket

Nezaket, diğer insanlara karşı kibar ve saygılı davranarak nazik olma anlamına gelir (TDK Güncel Sözlük, 2021). Nezaket, toplumsal hayatı düzenleyen ve güzelleştiren, her türlü saygılı ve ince davranışı içeren görgü kurallarının, günlük yaşam içerisinde pratik bir şekilde insanlar tarafından uygulanmasıdır. (Keser, 2018; Aydoğan & Özbal, 2019). Nezaket, insanların birbirlerine karşı medeni davranışlar göstermelerini sağlayarak düzenli, huzurlu ve uyumlu bir toplum oluşmasını sağlar (Aydoğan & Özbal, 2019). Bununla birlikte toplumlar arasında nezaket anlayışı farklılık gösterebilir. Başka bir deyişle, bir davranışın nezaketli olup olmadığı içinde bulunulan kültürden etkilenir. Çünkü toplumlar nazik olan ve olmayan davranışları, kendi sosyal ihtiyaçlarına, değer yargılarına ve adetlerine göre belirlemişlerdir. Neticede toplumdan topluma farklılık gösterse de sosyokültürel çerçevede gelişen nazik davranış biçimlerine her toplumda rastlanmaktadır (Dereli, 2008). Başka bir deyişle nazik davranışa yüklenen anlamlar farklılık gösterse de diğerlerine karşı nazik davranmak her toplumda görülen evrensel bir olgudur (Watts, 2003).

İnsanlar nazik olmayı tercih ettiklerinde duygu, düşünce ve davranışlarını tartarlar ve bunları belli sınırlar çizerek sergilerler. Bu da kişiler arasında yanlış anlaşılmalardan olabildiğince uzak, etkili ve doğru bir iletişim dili gelişmesini sağlar (Karasu, 2014). Böylece nezaket, insanların birbirlerine karşı olumlu davranışlar sergilemelerini sağlayarak kişiler arası ilişkilerde ortaya çıkabilecek sorunların önlenmesine yardımcı olur ve insanlar arasında olumlu bir iklimin oluşmasına katkıda bulunur (Basım & Şeşen, 2006).

Genel anlamda söz ve davranışlarda nazik bir tutum takınarak diğer insanları incitmeme ve onlara değer verme esasına dayanan nezaket, aynı zamanda ahlaki bir kavramdır. Nezaket güzel ahlaklı yaşama biçimidir ve erdemli bir hayat için vazgeçilmez değerlerdendir (Aydoğan & Özbal, 2019; Yakut, 2022).

Özetle, diğer insanların nasıl hissettiğini anlamayı sağlayan, insanlığı ve ahlakı geliştiren, ahlaki zekanın temeli olan empati; doğruyu yanlıştan ayırmayı sağlayan ve ahlaki yolda kalmaya yardımcı olan vicdan; harekete geçmeden önce düşünmeyi sağlayarak kendisi ve çevresi için tehlikeli sonuçlar doğuracak aceleci seçimler yapmanın önüne geçerek ahlaki olanı seçmeye yardımcı olan öz kontrol; diğerlerinin ihtiyaçlarını daha fazla düşünmeye teşvik ederek insanı daha şefkatli hale getirerek güzel ahlak açısından başkalarına nazik davranmanın yapılacak en doğru şey olduğunu vurgulayan nezaket, ahlaki zekâyı oluşturan boyutlardır (Bhagyalakshmy, 2014). Dolayısıyla bireylerin yüksek ahlaki zekâyı sahip olmaları bu erdemlere sahip olmaları ve yaşamlarında bu erdemlere göre hareket etmeleri ile yakından ilişkilidir (Yakut, 2022).

AHLAKİ ZEKANIN GELİŞTİRİLMESİ

Kişinin hedeflerini, değerlerini ve davranışlarını ahlaki ilkelere göre şekillendirebilmesi anlamına gelen ahlaki zekâ öğretilerle ve öğrenilebilir. (Clarken, 2009; Kanoğlu, 2019). Ahlaki zekanın çocuk tarafından öğrenileceği ilk ortam da ailedir. Ahlaki zekânın öğrenilebileceği en iyi okul ailedir, çocuğun ahlak eğitimi açısından ebeveynleriyle geçirdiği zaman çok kıymetlidir ve alternatifsizdir (Kanoğlu, 2019). Bu açıdan ahlaki zekânın geliştirilmesinde en önemli rol aileye düşmektedir (Al-Darabah vd., 2015).

Aileler çocukların ahlaki zekâ eğitiminde bazı ilkelere göre hareket etmelidir. Ahlaki zekâ eğitiminde ailelerin dikkat etmeleri gereken en temel ve etkili yöntem olumlu model olmaktır. Ebeveynler çocuklarına ahlaki açıdan verdikleri öğütleri kendi hayatlarına yansıtmalıdır. Zira ebeveyn yaşanan bir durumda ahlaki olarak doğru olan davranışın hangisi olduğunu çocuğa

söylese bile eğer kendisi bunun zıddını yaparsa çocuk söylenen davranışı değil uygulamaya konan davranışı öğrenecek ve benzer bir durumla karşılaştığında o davranışı ortaya koyacaktır. Bu nedenle ebeveynler olumlu model olmanın farkına vararak ve çocuklarına ahlaki açıdan iyi örnekler oluşturmalarıdır (Aydın, 2003; Çın, 2021)

Ahlaki zekâ eğitiminde dikkat edilmesi gereken bir diğer ilke disiplindir. Disiplin çocuğun kullanabileceği özgürlük alanının sınırlarını öğrenmesini sağlar. Disiplin sayesinde bu sınırın öğretilmesi çocuğun kendine ve başkalarına zarar verebilecek eylemler sergilemesinin önüne geçer. Bu disiplinin sağlanmasında en önemli unsur ise dengedir. Aileler, çocukların kendilerine düşmanca tavır takınmalarına neden olacak kadar sert disiplin uygulamalarından kaçınmaları gerektiği gibi çocuğun hiçbir kuralı ve değeri tanımayacağı bir özgürlük ortamı oluşturmaktan da kaçınmalıdırlar (Aydın, 2003).

Ahlaki zekâ eğitiminde ailelerin dikkat etmeleri gereken bir başka nokta, çocuğa ahlaki davranışların neler olduğunun açıklanması ve çocukların yaptıkları davranışların sonuçları hakkında çocuklarla konuşulmasıdır. Başka bir deyişle aileler öncelikli olarak çocuklarına ahlaki açıdan doğru olan davranışlar hakkında bilgi vermelidirler. Ardından çocuklar bu davranışları gerçekleştirdiğinde veya tam tersini yaptıklarında ortaya çıkan olumlu ve olumsuz sonuçlar hakkında çocuklarıyla konuşmalıdırlar. Bu durum çocukların davranışlarının kendileri ve başkaları üzerinde oluşturduğu olumsuz sonucun farkına varmalarını sağlar ve bu da kendilerine ve diğerlerine olan saygılarını artırır (Aydın, 2003).

Ailelerin ahlaki zekâ eğitiminde dikkat etmeleri gereken bu hususları kısaca ifade etmek gerekirse, aileler öncelikle yeri ve zamanı geldikçe çocuklara ahlaki kurallardan bahsetmelidirler. Bununla birlikte bahsettikleri bu kurallara öncelikle kendileri uymalıdırlar ve çocukların bunu görmesini sağlamalıdırlar. Bu kurallara uyulduğunda ve uyulmadığında ortaya çıkan sonuçlar hakkında çocuklarla konuşmalıdırlar ve son olarak bu kurallara uydukları zaman çocuklarını takdir etmeli, uymadıkları zaman açıklayıcı ve nazik bir dille çocuklarını uyarmalıdırlar (Kanoğlu, 2019). Ahlaki zekâ eğitiminde en az aile kadar önemli olan bir diğer kurum okuldur. Zira çocuklar yaşamlarının önemli bir kısmını okul çatısı altında geçirmektedirler. Bu nedenle çocukların ahlaki zekâsının geliştirilmesi açısından okullara yani eğitimcilere büyük sorumluluk düşmektedir (Kesgin, 2011; Kesgin 2019).

Öğrencilerin ahlaki zekâsının uygun şekilde geliştirilebilmesi için okullarda oluşturulması gereken birtakım koşullar vardır. Bunlardan bazıları, eğitimcilerin etik değerlere uygun hareket etmesi, ahlaki değerlere yönelik verilecek eğitimin önceden planlanması ve gelişigüzel yaklaşım sergilenmemesi, olumlu okul ikliminin geliştirilmesi, okulda ahlaki ilkelerin hassasiyetle uygulanmasının sağlanarak gerçek yaşamda böyle yapılsa nasıl bir toplum ortaya çıkacağının öğrencilere bizzat kendi uygulamaları yoluyla gösterilmesi, öğrencilerin ahlaki değerlere bağlı olmaları noktasında içsel motivasyonlarının artırılması ve okul çevresiyle de işbirliği yapılması şeklinde sıralanabilir (Arthur, 2014). Bunların yanı sıra sınıflarda açık fikirli olmanın, hoşgörünün, dürüstlüğün, adaletin, cesaretin, bilgeliğin güvenilirliğin, şefkatin ve kişilerarası farklılıklardan doğan zenginliğin vurgulanması ve bu konuların takdir edilmesi de ahlaki zekâ eğitiminde önemli rol oynamaktadır. Bunlarla beraber öğretmenler ahlaki zekanın boyutları olan empati, vicdan, nezaket, öz kontrol gibi erdemleri eğitim ortamında vurgulayabilir ve bu erdemleri sergileyerek rol model olabilirler (Clarken, 2009).

Genel anlamda aile ve okul ahlaki zekanın geliştirilmesine açısından en önemli iki kurumdur. Dolayısıyla ailelerin ve eğitimcilerin, çocukların doğruyu yanlıştan ayırabilen, güçlü ahlaki inançlara sahip olan ve bunları eyleme dönüştürebilen yani ahlaki zekâsı gelişmiş, olumlu karakter özelliklerine sahip iyi insanlar olmaları noktasında üzerlerine düşen sorumlulukları yerine getirmeleri gerekmektedir (Aydın, 2003; Olusola & Samson, 2015; Kanoğlu, 2019). Bu bağlamda Tablo 2’de çocukların ahlaki zekâlarını geliştirmeye yönelik olarak ebeveynlerin ve eğitimcilerin dikkat etmeleri gereken hususlara yer verilmiştir.

Tablo 2.

Ahlaki Zekânın Geliştirilmesi

Ebeveynlerin Dikkat Etmesi Gerekenler

Ebeveynler ahlaki açıdan çocuklarına olumlu model olarak onlar için iyi örnekler oluşturmalarıdır.

Ebeveynler çocuklarına karşı ne çok katı ne de çok serbest olmayan bir disiplin anlayışı ile hareket etmelidirler.

Ebeveynler ahlaki açıdan doğru olan davranışların neler olduğu hakkında çocuklarına bilgi vermelidirler.

Ebeveynler çocuklarının gerçekleştirdiği davranışların ortaya çıkardığı olumlu ve olumsuz sonuçlar hakkında onlarla konuşmalıdırlar.

Ebeveynler çocuklar ahlaki açıdan doğru davranışlar sergilediklerinde onları takdir etmelidirler.

Ebeveynler çocuklar ahlaki açıdan doğru olmayan davranışlar sergilediklerinde onları nazik bir dille uyarmalıdırlar.

Eğitimcilerin Dikkat Etmesi Gerekenler

Eğitimciler etik değerlere uygun hareket etmelidirler.

Ahlaki değerlere yönelik olarak verilecek eğitimde gelişigüzel yaklaşımdan kaçınılarak planlı şekilde hareket edilmelidir.

Öğrencilerin ahlaki ilkeleri okul ortamında uygulaması sağlanarak gerçek yaşamda da böyle yapılması durumunda nasıl bir toplum ortaya çıkacağı öğrencilere gösterilmelidir.

Sınıf ortamında hoşgörü, dürüstlük, adalet, bireysel farklılıkların ortaya çıkardığı zenginlik gibi unsurlar vurgulanmalı ve takdir edilmelidir.

Öğretmenler ahlaki zekâyı oluşturan erdemleri vurgulamalı ve kendileri de bu erdemlere uygun davranışlar sergileyerek olumlu model olmalıdırlar.

Öğrencilerin ahlaki açıdan gelişmesi adına yapılacak eğitim faaliyetlerinde okul çevresi ve aile iş birliği yapılmalıdır.

Özetlenecek olursa; ahlaki zekâ, kişinin hedeflerini, değerlerini ve davranışlarını ahlaki ilkelere göre şekillendirme kapasitesi olarak tanımlanır ve bu zekânın gelişimi öğretilir ve öğrenilebilir. Ahlaki zekânın ilk öğrenildiği yer aile ortamıdır ve ebeveynler çocuklara ahlaki değerleri öğretmede en etkili modeldir. Ebeveynlerin çocuklarına verdikleri ahlaki öğütleri kendi hayatlarına yansıtarak olumlu örnek oluşturmaları önemlidir. Disiplin, çocuğun sınırları öğrenmesini sağlayarak hem kendine hem de başkalarına zarar vermeden hareket etmelerini sağlar ve bu disiplinin dengeli olması gerekmektedir. Ayrıca, ailelerin çocuklara ahlaki davranışları açıklamaları ve bu davranışların sonuçları hakkında konuşmaları, çocukların kendilerine ve diğerlerine olan saygılarını artırır. Ahlaki zekânın geliştirilmesinde okullar da büyük bir rol oynar. Okullar, etik değerlere uygun hareket eden, ahlaki eğitim için planlama yapan ve olumlu bir okul iklimi oluşturan eğitimcilerle, öğrencilerin ahlaki zekâsını geliştirebilir. Eğitimcilerin empati, vicdan, nezaket ve özdenetim gibi ahlaki erdemleri eğitim ortamında vurgulamaları ve bu erdemleri sergileyerek rol model olmaları, öğrencilerin ahlaki zekâlarını geliştirmelerine katkı sağlar. Aile ve okul, ahlaki zekânın geliştirilmesinde en önemli iki kurum olarak, çocukların ahlaki zekâyâ sahip bireyler olarak yetişmelerinde kritik bir rol oynar. Bu bağlamda, ahlaki zekâyâ sahip bireylerin toplumsal uyum ve etik değerler açısından önemli katkılar sağlayacağı açıktır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada ahlaki zekâ kavramının kuramsal temelleri, boyutları ve önemi ele alınmış, ahlaki zekânın bireylerin hem kişisel hem de toplumsal yaşamlarını nasıl etkilediği üzerinde durulmuştur. Ahlaki zekâ, bireylerin etik ve ahlaki değerlere dayalı olarak doğru ve saygın bir şekilde davranma kapasitelerini ifade eder ve empati, vicdan, özdenetim ve nezaket gibi temel unsurlardan oluşur. Ahlaki zekâ bireylerin içsel bir rehber olarak benimsedikleri ve toplumsal yaşamda kendilerine yön veren ilkelerden oluşur. Diğer taraftan alanyazında ifade edildiği üzere ahlaki zekânın geliştirilmesinin bireylerin yaşam kalitesini artırdığını ve toplumsal uyumu teşvik ettiğini göstermektedir. Özellikle empati, vicdan, özdenetim ve nezaket gibi ahlaki zekâ boyutlarının bireylerin sosyal ilişkilerinde ve kişisel gelişimlerinde kritik rol oynadığı vurgulanmıştır. Ayrıca, ahlaki zekânın bireylerin yaşamda karşılaştıkları etik ve ahlaki sorunlarla başa çıkma becerilerini artırdığı ve toplumsal uyumu sağladığı tespit edilmiştir.

Bu çalışma kapsamında araştırmacılar ve uygulayıcılar için önemli öneriler sunulabilir. İlk olarak, ahlaki zekâ eğitimi, okullarda ve ailelerde öncelikli bir konu olarak ele alınmalıdır. Eğitimciler ve ebeveynler, çocuklara ve gençlere ahlaki değerleri sadece sözlerle değil, davranışlarıyla da örnek olmalıdır. Sözel öğütler yerine davranışsal örnekler sunarak, çocukların bu değerleri içselleştirmeleri sağlanmalıdır. Disiplinin önemi de göz ardı edilmemelidir. Aileler, çocukların özgürlük alanlarını belirlerken disiplinli bir yaklaşım benimsemeli ve bu sınırları öğretmelidir. Bu, çocukların kendine ve başkalarına zarar vermeden hareket etmelerini sağlar. Aynı zamanda, çocukların ve gençlerin ahlaki davranışları teşvik edilmeli ve bu tür davranışlar pozitif pekiştirme yoluyla ödüllendirilmelidir. Empati duygusunun geliştirilmesi için özel eğitim programları düzenlenmeli ve öğrencilerin empati becerileri artırılmalıdır. Empati, toplumsal ilişkilerin güçlenmesine ve çatışmaların azalmasına katkıda bulunur. Benzer şekilde, vicdan ve özdenetim becerilerini geliştirmek amacıyla eğitimler düzenlenmeli ve bu becerilerin günlük yaşamda uygulanmasına yönelik çalışmalar yapılmalıdır. Ahlaki zekâ eğitimi, sadece okul ve aile ile sınırlı kalmamalı, toplumun tüm kesimlerinin iş birliği ile desteklenmelidir. Bu, toplumsal uyumun ve etik değerlerin korunmasına yardımcı olur. Araştırmacılar, ahlaki zekânın farklı boyutlarının ve bu boyutların bireyler ve toplum üzerindeki etkilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak çalışmalar yapmalıdır. Bununla birlikte araştırmacılar ahlaki zekânın geliştirilmesine yönelik olarak okul içi ve dışında gerçekleştirilebilecek uygulamalara dönük çalışmalar yapmalıdır. Uygulayıcılar ise, bu bilgileri pratikte nasıl kullanabilecekleri konusunda bilinçlenmeli ve toplumun her kesiminde ahlaki zekânın geliştirilmesine katkıda bulunmalıdır.

Bu öneriler doğrultusunda, ahlaki zekânın bireyler arasında yaygınlaştırılması ve bu sayede daha sağlıklı ve uyumlu bir toplumun oluşturulması hedeflenmektedir. Ahlaki değerlerin içselleştirilmesi ve günlük yaşama yansıtılması, bireylerin hem kişisel hem de toplumsal düzeyde daha mutlu ve başarılı olmalarını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdellatif, M. S. (2022). Moral intelligence and its relationship to academic entitlement and academic performance of secondary school students. *European Journal of Educational Research*, 11(4), 2291-2301. <https://doi.org/10.12973/eu-er.11.4.2291>
- Akgül, K. A., & Gül, M. (2020). Güreş antrenörlerinin liderlik özellikleri ile ahlaki düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Sivas Cumhuriyet University Journal of Sport Sciences*, 3(1), 21-25. <http://cuspor.cumhuriyet.edu.tr/tr/download/article-file/2355169>
- Aktaş, H. (2022). *Ergenlerde özdenetim becerilerinin akıllı telefon bağımlılığına etkilerinin incelenmesi Çorlu örneği* [Yüksek lisans tezi, Kırklareli Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Aktürk, E. (2022). Vicdan: eğitimi ve gelişimi. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 14(2), 440-453. <https://bdf5a0aa044dccc8704afa360dba814c775552.vetisonline.com/tr/download/article-file/2468842>
- Altan, M. Z. (2012). Eğitim çoklu zekâ kuramı ve çoklu zekâ kuramında onuncu boyut: ahlaki zekâ. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 137-144. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/715779>

- Al-Adamat, A., Al-Gasawneh, J., & Al-Adamat, O. (2020). *The impact of moral intelligence on green purchase intention*, 10(9), 2063-2070. <http://dx.doi.org/10.5267/j.msl.2020.2.005>
- Al-Darabah, I. T., Al-Mohtadi, R., Jwaifell, M., & Salah, R. O. (2015). Evaluating the moral intelligence of the late childhood (9-12) years in Jordan: Al-Karak governorate case. *Journal of Educational and Developmental Psychology*, 5(1), 108-118. <https://sci-hub.se/10.5539/jedp.v5n1p108>
- Arslantürk, Z., & Amman, T. (1999). *Sosyoloji: kavramlar, kurumlar, süreçleri, teoriler*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Arthur, J. (2014). Traditional approaches to character education in Britain and America. L. Nucci, D. Narvaez, T. Krettenauer (Ed.), *Handbook of moral and character education* (s. 43-60). Routledge Taylor & Francis Group. https://www.researchgate.net/publication/322509125_Moral_and_character_education
- Aydın, M. Z. (2003). Ailede ahlak eğitimi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2), 125-158. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/222939>
- Aydoğan, İ., & Özbal, N. (2019). *Eğitimde nezaket*. Pegem Akademi.
- Areshtanab, H. N., Rezvani, R., Ebrahimi, H., Bostanabad, M. A., & Hosseinzadeh, M. (2022). Moral intelligence and its relationship to resilience among nursing students in Iran. *Journal of Psychiatric Nursing*, 13(1), 9-14. https://jag.journalagent.com/phd/pdfs/PHD-49368-RESEARCH_ARTICLE-NAMDAR_ARESHTANAB%5BA%5D.pdf
- Bahadır, A. (2002). *İnsanın anlam arayışı ve din: Logoterapik bir araştırma*. İnsan Yayınları.
- Basım, H. J., & Şeşen, H. (2006). Kontrol odağının çalışanların nezaket ve yardım etme davranışlarına etkisi: kamu sektöründe bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), 159-168. <https://dergipark.org.tr/en/pub/susbed/issue/61792/924079>
- Beheshtifar, M., Esmali, Z., & Moghadam, M. N. (2011). Effect of moral intelligence on leadership. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 43(1), 6-11. https://www.researchgate.net/profile/Malikeh-Beheshtifar/publication/267404562_Effect_of_Moral_Intelligence_on_Leadership/links/55d86fca08aec156b9ac128a/Effect-of-Moral-Intelligence-on-Leadership.pdf
- Bhagyalakshmy, R. (2014). *Influence of moral intelligence on certain cognitive & affective variables of student teachers of primary level*. Mahatma Gandhi University, <http://hdl.handle.net/10603/162830>
- Bolay, S. H. (1999). *Felsefe doktrinler ve terimler sözlüğü*. Akçağ Yayınları.
- Bora, E., & Baysan, L. (2009). *Empati ölçeği-Türkçe formunun üniversite öğrencilerinde psikometrik özellikleri*, 19(1), 39-47. <https://toad.halileksi.net/olcek/empati-olcegi-3/>
- Borba, M. (2001). *Building Moral Intelligence: The Seven Essential Virtues that Teach Kids to Do the Right Thing*. Josey-Bass Publishers.
- Bradshaw, J. (2009). *Reclaiming Virtue: How We Can Develop the Moral Intelligence to Do the Right Thing at the Right Time for the Right Reason*. Bantam X-Library
- Cevizci, A. (2005). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. Paradigma.
- Clarken, R. H. (2009). *Moral intelligence in the schools*. School of Education, Northern Michigan University, Marquette, 1-7. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED508485.pdf>
- Clarken, R. H. (2010, 30 Nisan). *Considering moral intelligence as part of a holistic education* [Bildiri sunumu]. Annual Meeting of the American Educational Research Association, Denver. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED509643.pdf>
- Çın, A. (2021). İlk çocukluk döneminde çocuğun ahlak eğitimi. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 13(1), 545-562. <http://doi.org/10.26791/sarkiat.881973>
- Dereli, S. (2008). Sözlü iletişiminde nezaket stratejileri. *Türkbilig*, 15, 24-52. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilig/issue/52798/697158>
- Dökmen, Ü. (2004). *İletişim çatışmaları ve empati: Sanatta ve günlük yaşamda*. Sistem Yayıncılık.
- Duman, B. (2021). *İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi ders kitaplarında özdenetim değeri* [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Duyan, V., Gülden, Ç., & Gelbal, S. (2012). Öz-denetim ölçeği- ödö: Güvenirlilik ve geçerlik çalışması. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 23(1), 19-30. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tsh/issue/48532/615966>
- Eisenberg, N. & Fabes, R. A. (1990). Empathy: conceptualization, measurement and relation to prosocial behavior. *Motivation and Emotion*, 14(2), 131-149. <https://sci-hub.se/10.1007/BF00991640>

- Ekşi, H. (2000). *Karakter eğitimi nedir, niçin karakter eğitimi?* Edam Yayınları.
- Ertaş, F. C., & Arslan, M. C. (2009). Bağımlı ve bağımsız muhasebecilerin meslek etiği algılama düzeylerine ilişkin bir araştırma. *Muhasebe ve Denetim Bakış Dergisi*, 27, 123-42.
- Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ*. Bantam Books.
- Gözütok, Ş. (2017). Özdenetimde din eğitiminin etkisi. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21(2), 1035-1060. <https://doi.org/10.18505/cuid.338632>
- Gülle, M., & Beyleroğlu, M. (2017). *Eleştirel düşünce ve empati*. Efil Yayınevi.
- Güneşer, R. (2023). *Hastane öncesi acil sağlık hizmetleri çalışanlarında ahlaki zekanın değerlendirilmesi: Bolu-Düzce örneği* [Yüksek lisans tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- İzveren, A. (1980). *Toplumsal töre bilimi*. Ankara İktisadi ve İdari Bilimler Akademisi.
- Kahveci, K. A. (2012). J. J. Rousseau'da ahlaki vicdan ve değeri. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(1), 205-213. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuilah/issue/4182/54940>
- Kalfaoğlu, S. (2021). *Ahlaki zekâ ile rasyonel karar alma ilişkisinde duygusal manipülasyonun düzenleyici etkisi: sanayi işletmeleri araştırması* [Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Kanoğlu, M. (2019). *Ahlaki zekâ*. Hayat Yayınları.
- Karasu, K. (2014). *Türkçe ve Arapça nezaket ifadeleri: karşılaştırmalı bir inceleme* [Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=arR_MPXpQNIGcPjoGKI4hw&no=VXcXR535d7k2EwUJM10cbQ
- Kasapoğlu, A. (2003). Kur'an'a göre vicdanın kaynağı ve işlevleri. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 5(18), 132-162. <http://ktp.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=147153750&YayinTarihi=2003>
- Keser, B. M. (2018). Nezaket, nezaket teorileri ve Türkçede kullanılan nezaket kavramları. *Türk Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(15), 127-138. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turuk/issue/42740/516207>
- Kesgin, S. (2011). Cumhuriyet Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Ahlak Eğitimi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52(1), 209-238. <https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makale-detay&Alan=author&secenek=atif&Id=f4W5FHMBu-adCBSEpAUB>
- Kesgin, S. (2019). Ailede, okulda veya birlikte ahlak eğitimi-ahlak eğitiminde iş birliğini geliştirmenin yolları. *Electronic Turkish Studies*, 14(2), 581-598. https://www.academia.edu/download/58824756/Ahlak_egitiminde_isbirligini_gelistirmenin_yollari.pdf
- Khampa, D. (2019). Development and standardization of moral intelligence scale. *International Journal of Indian Psychology*, 7(4), 657-665. DOI: 10.25215/0704.074
- Kirel, Ç. (2000). *Örgütlerde etik davranışlar, yönetimi ve bir uygulama çalışması*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Koç, Z. H. (2015). *Vicdanın ahlaki ve teolojik temelleri* [Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi]. Ankara Üniversitesi Açık Erişim Sistemi <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/82643>
- Kopp, C. B. (1982). Antecedents of self-regulation: a developmental perspective. *Developmental Psychology*, 18(2), 199-214. <https://sci-hub.se/https://doi.org/10.1037/0012-1649.18.2.199>
- Kruger, T. (2012). *Moral intelligence: The construct and key correlates*. Ph.D. Thesis, University of Johannesburg. <https://ujcontent.uj.ac.za/esploro/outputs/9912035107691>
- Kutlu, M., Çolakoğlu, N., & Özgüvenç, Z. P. (2010). Hasta Hekim ilişkisinde Empatinin Önemi Hakkında Bir Araştırma. *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*, 2(2), 127-143.
- Lennick, D., & Kiel, F. (2007). *Moral Intelligence: Enhancing Business Performance And Leadership Success*: Pearson Prentice Hall.
- Mazılı, S. (2019). Ergenlerde akıllı telefon bağımlılığının özdenetim açısından incelenmesi. *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 10(2), 705-730. <http://doi.org/10.23863/kalem.2020.172>
- Narvaez, D. (2008). *Handbook of moral and character education*. Routledge.
- Olusola, O. I., & Samson, A. O. (2015). Moral intelligence: an antidote to examination malpractices in Nigerian schools. *Universal Journal of Educational Research*, 3(1), 32-38. https://www.researchgate.net/publication/291810899_Moral_Intelligence_An_Antidote_to_Examination_Malpractices_in_Nigerian_Schools

- Özbek, M. F. (2004). Toplumsal yaşamda empati. *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 1(1), 1-16. https://scholar.google.com/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=empati&oq=
- Öztürk, H. (2017). *Sağlık hizmetlerinin sunumunda ahlaki zekanın ölçülmesine yönelik ölçek çalışması* [Doktora tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi]. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Açık Erişim Sistemi.
- Pazarlı, O. (1980). *İslamda ahlak*. Remzi Kitabevi.
- Peker, H. (2003). *Din psikolojisi*. Çamlıca Kitap.
- Sökmen, A. (2016). Meslek Etiği (Örgütsel ve Yönetmelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk). Detay Yayıncılık.
- Raisi, M., Tehran, H. A., Bakouei, S., & Momenuan, S. (2018). Moral intelligence and aggression in students. *Journal of Biostatistics and Epidemiology*, 4(1), 1-9.
- Şengün, M. (2015). *Ahlaki Düşünce ve Yargı*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Tangney, J. P., Baumeister, R. F., & Boone, A. L. (2004). High self-control predicts good adjustment, less pathology, better grades, and interpersonal success. *Journal of Personality*, 72(2), 272-322. <https://sci-hub.se/10.1111/j.0022-3506.2004.00263.x>
- Tarhan, N. (2006). *Duyguların dili: duygusal zekaya yeni bir yorum*. Timaş Yayınları.
- Taylor, S. E., & Brown, J. D. (1988). Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health. *Psychological Bulletin* 103(2), 193-210. <https://sci-hub.se/https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0033-2909.103.2.193>
- Torlak, Ö. (2013). İş Etiği 1. Baskı. (Ed.). Anadolu Üniversitesi.
- Tunç, M. Ş. (1949). *Psikolojiye giriş*. İstanbul Üniversitesi.
- Türk Dil Kurumu, Türk Dil Kurumu Sözlüğü. <https://sozluk.gov.tr/>
- Watts, R. (2003). *Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://assets.cambridge.org/97805217/90857/sample/9780521790857ws.pdf>
- Yakut, S. (2022). *Ahlaki zekâ, din ve dindarlık (Psikososyal bir bakış)*. İksad Yayınevi.
- Yakut, S., & Yakut, İ. (2021). *Yakut-Ahlâkî Zeka Ölçeği*. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 14(76), 836-842. https://toad.halileksi.net/olcek/ahlaki-zeka-olcegi/#google_vignette
- Yıkılmış, S. (2021). *Türkiye türkçesinde empati dili (söylem çözümlemesi)*. Gazi Kitabevi.
- Zengin, M., & İçöz Arslan, E. (2018). Dini, felsefi, psikolojik boyutlarıyla vicdan ve değerler eğitimindeki yeri. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (10), 323-345. <https://doi.org/10.18498/amauidf.379279>